

Асарда ўзбек тилига кирмаган, лекин шоир вазн ва қофия тақозоси билан қўллаган баъзи бир арабий сўз бирликлари ҳам учрайди, лекин улар нисбатан камчиликни ташкил қилади.

Достонда бир қатор Куръон оятлари ва ҳадислардан келтирилган сўз ва жумлалар ҳам қўлланганки, анъанага кўра, бу тазмин санъати бўлиб, асарга ўзгача бир гўзаллик ва нашида бағишлайди.

Умуман олганда, арабий ўзлашмалар нафақат ўзбек тилидаги шеърятга, балки форс тили ва минтақадаги бошқа тиллардаги шеърятда ҳам 40–60% ни ташкил қилади.

АРАБ ТИЛИДА МАФЪУЛ БИҲИ ВА УНИНГ ИШЛАТИЛИШ ЎРНИ

БЕГМАТОВА БУЗАҲРО

Юридик фанлари номзоди, доцент, ТДШИ

АИДА ФАТТАҲОВА

Филология фанлари номзоди, Қозон федерал университети

(Халқаро муносабатлар институти)

Аннотация. Ҳозирги пайтда хорижий тилларни ўрганиш ва ўргатишга юртимизда катта аҳамият берилмоқда. Чунки, жаҳон ҳамжамиятидан ўзига муносиб ўрин эгаллашга интилаётган мамлакатимиз дунёнинг кўпгина мамлакатлари билан иқтисодий, сиёсий, маданий, дипломатик, илмий-маърифий ҳамда бошқа жуда кўп соҳаларда алоқаларни ўрнатаяпти. Бу эса, ўз навбатида, чет тилларини, жумладан, араб тилини ва унинг тенгсиз гўзаллигини, тарихи ва грамматикасини, қолверса, ҳозирги замонда бу тилнинг дунё тилларидан бири сифатида чуқур ўзлаштирилиши муҳим вазифалардан бирига айланиб бораётганини кўрсатмоқда. Шунингдек, уни мукаммал ўзлаштириш учун грамматик қонун-қоидалари, терминларини таржима манбалардан эмас, балки асл манбалардан ҳам ўрганиш давр тақозосидир.

Маълумки, она тилимизда мавжуд олтига келишик, араб тилида учта келишикда мужассамлашган ва улар бош, қаратқич ва тушум келишикларидир. Бош келишик олти ўринда, қаратқич келишиги икки ўринда, тушум келишиги эса ўн бир ўринда ишлатилади. Кўриниб турибдики, араб тилида энг кўп ишлатиладиган келишик, бу тушум келишиги бўлиб, гап бўлакларининг кўпгина қисми мана шу келишикда ифодаланади.

Араб тили грамматикасида воситасиз тўлдирувчи тушум келишигида ифодаланади ҳамда гапнинг эга ва кесимидан кейин келади.

Шу ўринда, маишхур тилишунос олим Мустафо Ғалайиний ўзининг “*جَامِعُ التُّرُوسِ الْعَرَبِيَّةِ*” асарида бошқа наҳвишунос олимлардан фарқли равишда, воситасиз тўлдирувчини икки тур (аниқ ва яширин)га бўлгани ва ўз ўрнида уларни ҳам бир неча турларга бўлиниши ҳақида маълумотлар бериб ўтганини таъкидлаб ўтиш зарур. Шунингдек, олимнинг юқорида зикр қилинган асарида воситасиз тўлдирувчи ҳақида бошқа манбаларда учрамайдиган яна кўплаб маълумотларни учратиш мумкин. Улардан “масдари муъаввал” ёки “жумла муъаввал” билан ифодаланган воситасиз тўлдирувчилардир.

Юқорида маълумот берилганидек, мафъулун биҳи, яъни воситасиз тўлдирувчининг келиши гапда ўтимли феълларнинг ишлатилиши билан боғлиқ. Шу нуқтаи назарда тилишунос олимлар мана шу феълларни ҳам тўрт турга бўлганлар. Жумладан, Ўрта асрнинг маишхур тилишунос олими Саййид

Шариф Журжоний ўзининг “Наҳви Мир” номли асарида уларни битта, иккита ва учта воситасиз тўлдирувчининг келишини талаб қилувчи ҳамда от-кесимли гапнинг эга ва кесимини воситасиз тўлдирувчига айлантирувчи феъллар, деб номлаган.

Таянч сўз ва иборалар: асл ва аслига ўхшаши тушум келишиги, мафъул биҳи, яъни воситасиз тўлдирувчи, мутлоқ мафъул, мафъул фихи, аниқ ва яширин воситасиз тўлдирувчи, масдари муъаввал, жумла муъаввал.

Аннотация. В настоящее время в нашей стране уделяется огромное внимание обучению иностранных языков. Наша страна, которая стремится занять достойное место в мировом сообществе, установила экономические, политические, культурные, научно-просветительские отношения со многими странами мира. В свою очередь, углубленное изучение иностранных языков, а также арабского языка, его несравненной красоты, истории и грамматики стало одной из важнейших задач. В то же время глубокое изучение языка требует исследования грамматических правил и терминов не на основе переведенных книг, а из самих оригинальных источников.

Известно, что все три падежа: именительный, родительный и винительный соответствуют шести падежам в узбекском языке. Именительный падеж употребляется в шести, родительный в двух, а винительный в одиннадцати случаях. В арабском языке винительный падеж является самым многоупотребительным, большинство частей речи выражаются этой падежной формой и называются «ан-насб».

Данный падеж является средством подчинения имени глаголу. Исходя из этого, слово, выраженное формой насб, семантически тесно связано с глагольным сказуемым.

В арабском языке прямое дополнение выражается формой насб и находится в постпозиции по отношению к подлежащему и сказуемому.

Нужно отметить, что известный лингвист Мустафа Галайини в своем произведении “جامع التّرويس العربيّة” в отличие от других грамматистов, выделяет две разновидности дополнения: открытое и скрытое. В свою очередь, они разделяются на несколько видов. Также в вышеназванном произведении описываются свойства дополнения, о которых не говорится в других книгах, например, автор выделяет такие типы дополнения, которые выражаются «масдари муъаввал» или же «джумла муъаввал».

Как сказано выше, употребление прямого дополнения, т.е. «мафъулун биҳи» в предложении обязывает употребление переходного глагола. С этой точки зрения ученые выделяют 4 типа переходных глаголов. Например, известный ученый грамматист средневековья Саййид Шариф Джуржани в своем произведении «Нахви мир» называет их глаголами, употребление которых требует присутствие в предложении одного, двух, даже трех прямых дополнений, в результате подлежащее и сказуемое предложения с именным сказуемым преобразовываются в прямое дополнение.

Опорные слова и выражения: винительный падеж и аналогичный ему, «мафъул биҳи», прямое дополнение, абсолютный мафъул, «мафъул фихи», прямое и косвенное дополнение, «масдари муъаввал», «джумла муъаввал».

Abstract. At present, our country pays great attention to learning and teaching foreign languages. Because, our country is striving to gain a worthy place in the world community, maintaining relations with many countries in the economic, political, cultural, diplomatic, scientific and educational spheres. This in turn indicates that one of the most important tasks is the deep learning of foreign languages, including Arabic and its incomparable beauty, history and grammar. It is also important to learn grammatical rules and terms from the original sources rather than translated sources for better understanding.

As it is known, there are six cases in our mother tongue and all these are included in three of cases of Arabic language. They are nominative, genitive and accusative cases. Nominative case is used in six kind of situations while, genitive and accusative cases are used in two and eleven kind of situations respectively. As we can see, the most commonly used term in Arabic is accusative case, and most of the parts of the sentence are expressed in this arrangement, which is called "an-nasb – النصب".

*Accusative case is a means of formalizing the verb's dominance over name. Accordingly, the word in accusative case is strongly linked to the verb in the sentence itself to which it relates. Accusative case completes the action of the verb in meaning and answers the questions such as "Who?", "What?", "Who from?", "From what?" It is divided into object of a transitive verb and adverbial object. Object of a transitive verb answers the questions "who?" and "what?" known as *المفعول به* and comes after subject and predicate.*

It should be noted that the famous linguist Mustafa Gallaini, in contrast to other modern scientists, in his book "جامع الدروس العربية" distinguishes two types of accusative (cognate and hidden) and divides them into several species. Also, in the aforementioned book of the scholar, there are many other sources of information about object of a transitive verb. "Masdar muwwal" or "jumlah mu'awwal" are can be examples of this.

As mentioned above, the origin of the mafulun bihi is related to the use of transitive verbs in the sentence. From this point of view linguists have divided these verbs into four types. In particular, the well-known medieval linguist Sayyid Sharif Jurjoni in his book "Nahvi Mir" called them verbs that required one, two, and three objects, changing subject and predicate of sentences into maful bihi.

Keywords and expressions: *Cognate and circumstantial accusative case, maful bihi - object of a transitive verb, maful mutlaq, maful fihi – cognate accusative and hidden accusative, masdar muawwal, Jumlah muawwal.*

Кириш. Араб, ўзбек ва рус тиллари учун турланиш ва тусланиш ҳодисаси таниш. Турланиш ҳодисаси ўзбек ва рус тилларида от сўз туркумида юз берса, тусланиш феъл сўз туркумига хос ҳодисадир. Турланиш ва тусланиш тилшуносликда флексия номи билан ифодаланади. Араб тили грамматикасида эса турланиш ва тусланишга алоҳида грамматик ҳодисалар сифатида қаралмайди, балки улар эъроб деб номланиб, исм ва феълнинг эъробланиши, деб аталади

Флексия – эъроб деганда сўзларнинг охириги бўғин унлисининг ўзгариши тушунилади. Исмлардаги бу ўзгариш унинг келишигини, феъллардаги (ҳозирги замон) ўзгариш эса унинг майлини ифодалайди.

Таҳлил ва тадқиқот натижалари. Энди араб тилшунослари, яъни наҳвшунос олимларни флексия, яъни эъроб масаласига қандай ёндашганликларини кўриб ўтсак. Жумладан, ўрта асрнинг машҳур тилшунос олими Маҳмуд Замахшарий (1075–1144) “Ал-Унмузаж фи-н-наҳв” асарида флексияга шундай таъриф беради:

"الإعرابُ هو إختِلَافُ أَخرِ الكَلِمَةِ بِإِختِلَافِ العَوَامِلِ. إختِلَافُ الأَخرِ إمّا بِالْحَرَكَاتِ... وَ إمّا بِالْأَرْوَافِ".¹

“Омиллар ўзгариши сабабли сўзларнинг охирида юз берадиган ўзгариш “эъроб” дейилади. Сўз охиридаги ўзгариш ё ҳаракатларда бўлади, ёки ҳарфларда намоён бўлади”.

Шайх Мустафо Ғалайиний ҳам бу фикрни тасдиқлаб:

فَالْإِعْرَابُ: أَثَرٌ يَخْدُثُ فِي آخِرِ الْكَلِمَةِ، بَعْدَ انْتِظَامِهَا فِي الْجُمْلَةِ، فَيَكُونُ آخِرُهَا مَرْفُوعًا أَوْ مَنْصُوبًا أَوْ مَجْزُومًا، حَسَبَ مَا يَقْتَضِيهِ مَوْقِعُهَا فِي الْجُمْلَةِ، مِثْلُ: "رَجُلٌ" مِنْ قَوْلِكَ جَاءَ رَجُلٌ، رَأَيْتُ رَجُلًا، وَ مَرَرْتُ بِرَجُلٍ، وَ مِثْلُ: "تَذَهَّبُ" مِنْ قَوْلِكَ: "تَذَهَّبُ، وَ لَنْ تَذَهَّبَ، وَ لَا تَذَهَّبُ".²

“Эъроб – жумладаги вазифасига қараб, сўз охирида рўй берадиган ҳодисадир. Сўзнинг охири жумладаги вазиятга қараб, даммаланган (مرفوعًا) ё фатҳаланган (منصوبًا), ёки касраланган (سكونلانغان) бўлиши мумкин. Масалан, “киши” сўзи қуйидаги кўринишларда келиши мумкин: جَاءَ رَجُلٌ – киши келди (бу ерда бош келишикда), رَأَيْتُ رَجُلًا – кишини кўрдим (бу ерда тушумда), مَرَرْتُ بِرَجُلٍ – киши билан учрашдим (бу ерда қаратқич келишигида). Шунингдек, феъллар ҳам турлича эъробланган бўлади, масалан: تَذَهَّبُ – бораёпсан

¹ Mahmud az-Zamashshariy. Al-unmuzaj fi-n-nahv. – Misr, 1987. – B. 2.

² Ash-shayx Mustafo al-Galayini. Jome ad-durusi-l-arabiyati. – Bayrut, 1993. – B. 22.

(даммаланган (مرفوعًا), لن تذهب – умуман бормайсан (фатҳаланган (منصوبًا), لا تذهب – борма (сукунланган (مجزوءًا)).

Исм ва феъллар юқорида келтириб ўтилган тўртта қисқа унлилар билан ҳаракатланишини билишимиз зарур. Улар “дамма”, “фатҳа”, “касра”, “сукун”дир. Агар сўз дамма билан ҳаракатланса, “рафъ” ҳолатида, фатҳага тугаса, “насб” ҳолатида, касра билан ҳаракатланса, “жарр” ҳолатида, сукунга тугаса, “жазм” ҳолатида бўлади. Демак, дамма, фатҳа, касра ва сукун асл эъроб аломатларидир. Шу билан бирга, жарр ҳолати фақат исмларга, жазм эса фақат феългагина хослигини унутмаслигимиз керак¹.

Шунингдек, Мустафо Ғалайиний исм сўз туркумига кирувчи сўзлар нафақат ҳаракатлар, балки ҳарфлар билан ҳам турланиши ҳақида маълумот берган.

Юқоридаги маълумотлардан кўриниб турибдики, араб тили грамматикасида ўзбек тилидаги каби турланиш ва тусланиш ҳодисасини ифодаловчи алоҳида термин мавжуд эмас. “Рафъ”, “насб”, “жарр” ҳолатлари деганда она тилимиздаги келишиклар, тўғрироғи бош, тушум ва қаратқич келишиклар назарда тутиляпти. Демак, бу бизга маълум турланишга тўғри келади. Феълларнинг рафъ, насб, жазм ҳолатлари деганда эса, феълларнинг майлларда ўзгариши, яъни она тилимиздаги тусланиш ҳодисаси ҳақида сўз бораёпти. Феълларнинг рафъ ҳолати она тилимиздаги хабар майлига, насб ҳолати истак майлига ва ниҳоят жазм ҳолати шарт майлига тўғри келади.

Маълумки, она тилимизда олтита келишик мавжуд бўлиб, улар бош, тушум, қаратқич, жўналиш, ўрин-пайт ва чиқиш келишикларидир. Араб тилида эса, учта келишик мавжуд ва улар рафъ (رفع) – бош келишик, жарр (جر) – қаратқич ҳамда насб (نصب) – тушум келишигидир. Маскур келишиклар орасида тушум келишиги энг сермахсулидир. Шунинг учун бўлса керак, кўплаб наҳшунос олимлар ўз асарларида бу келишикка алоҳида тўхталиб ўтганлар ёки у ҳақида батафсил маълумот беришга ҳаракат қилганлар. Жумладан, ўрта асрнинг машҳур тилшуноси, ватандошимиз Маҳмуд Замахшарий насб ҳолати-тушум келишиги ҳақида ўзининг “Ал-Унмузаж” деб номланган асарида келтирган маълумотлар қуйидагича:

الْمَنْصُوبَاتِ ضَرْبَيْنِ: أَصْلٌ وَ مُلْحَقٌ بِهِ. فَأَصْلُهُ هُوَ الْمَفْعُولُ وَ هُوَ عَلَى خَمْسَةِ أَضْرِبٍ.

“Насб ҳолатидаги исмлар икки хил бўлади: 1. Асл [насб ҳолатидаги исмлар]. 2. Аслга ўхшаш [насб ҳолатидаги исмлар]. Асл насб ҳолатидаги исмлар مفعول – мафъуллардир².

1. المفعول المطلق – мутлоқ мафъул (ўз-ўзини тўлдирувчи). У кўпинча масдар билан ифодаланган. Масалан: ضَرَبْتُ ضَرْبًا وَ ضَرْبَةً وَ ضَرْبَتَيْنِ وَ قَعَدْتُ جُلُوسًا “зарб билан урдим, бир зарб билан урдим ёки икки марта зарб билан урдим”.

Мутлоқ мафъул, одатда, ноаниқ ҳолатда насб ҳолатида бўлади.

2. المفعول به – мафъул бихи (яъни, воситасиз тўлдирувчи).

“Мафъул бихи яширинган феъл сабабли насб ҳолатида туради. Масалан: لِلْحَاجِ مَكَّةَ وَ لِلزَّامِي الْقُرْطَاسَ – Ҳожига Маккани, мерганга нишонни тилайман”³.

3. المفعول فيه – мафъул фиҳи (яъни, ўрин ва пайт ҳоллари).

Мафъул фиҳи – у икки (хил) ҳолдир. Пайт ҳоли ва ўрин ҳоли. Уларнинг ҳар бири мавҳум ва аниқ кўринган ҳол бўлиши мумкин. Пайт ҳоли ҳар доим насб ҳолатида туради. Масалан: اثْنَيْتُ الْيَوْمَ وَ بُكْرَةَ وَ ذَاتَ لَيْلَةٍ – бугун келдим, кеча келдим, бир куни тунда келдим”.

¹ Ash-shayx Mustafu al-Galayini. Jome ad-durusi-l-arabiyati. – Bayrut, 1993. – B. 21.

² Mahmud az-Zamashariy. Al-unmuzaj fi-n-nahv. – Misr, 1987. – B.4.

³ Ibid. – B.30.

Ўрин ҳолларда фақат мавҳумлари насб ҳолатида бўлади. Аниқ ўрин ҳолларида эса албатта олд кўмакчиси бўлади. Масалан: *فُتِ اِمَامَكَ* – Олдинга турдим, *صَلَّيْتُ فِي الْمَسْجِدِ* – Масжидда намоз ўқидим”¹.

4. *المفعول معه* – мафъул маъаху, яъни биргалик тўлдирувчиси.

Биргалик тўлдирувчиси, масалан, *مَا صَنَعْتُ وَ اَبَاكَ* – Мен отанг билан ҳеч нарса қилмадим, - *و مَا شَأْنُكَ وَ زَيْدًا* – Зайд билан сенинг ишинг йўқ. Бундай тўлдирувчи бўлиши учун [гапда] феъл ёки феъл маъноси бўлиши керак.

5. *المفعول له* – мафъул лаху, яъни сабаб ва мақсад ҳоли.

Масалан, *ضربتَه تَأْدِيًّا لَهُ* – Унга одоб бериш мақсадида урдим. Бирор иш-ҳаракатнинг содир бўлиши учун мақсад ёки сабабни билдирган ҳар қандай сўз ҳам *المفعول له* деб аталади².

Араб тилида насб ҳолати, яъни тушум келишиги ҳақида машҳур рус арабшуноси Б. М. Гранде қуйидагича маълумот беради: “Тушум келишиги исмнинг феълга тобелигини ифодалайди. Бу тобелик турлича, яъни воситасиз тўлдирувчидан тортиб, иш-ҳаракатни аниқлайдиган, чеклайдиган ва ривожлантирадиган турларгача бўлиши мумкин. Бу тўлдирувчилар насб ҳолатида туради ва феълга тавсиф беради. Бундай тавсифлар хинд-европа тилларида, масалан, равиш ёки ҳолатни билдирувчи сўзлар ёрдамида ифодаланади. Бу келишикни кенг маънода “феъл” ёки “равиш” келишиги деб аташ тўғрироқ бўлар эди. Бунда “равиш” келишиги тушунчаси билан бирга объект келишиги ҳам тушунилиши керак”³. Араб тилида насб ҳолати – тушум келишиги исмнинг феълга тобелигини расмийлаштириш воситасидир. Шунга кўра, насб ҳолатидаги сўз ўзи боғлиқ бўлган гап бўлаги феъл-кесим билан маъно томонидан мустаҳкам боғланган бўлади.

Юқоридаги маълумотлардан кўриниб турибдики, тушум келишигида ифодаланадиган гап бўлақларидан бири бу – воситасиз тўлдирувчи бўлиб, у араб тилида *المفعول به* – мафъул биҳи, деб номланади. Ал-мафъул биҳи асл тушум келишигидаги исмлар таркибида ўрганилади ва энг кўп ишлатиладиган гап бўлақларидан биридир.

Феъл ифодалаган иш-ҳаракатни мазмунан тўлдириб “кимни?”, “нимани?”, “кимдан?”, “нимадан?” каби сўроқларига жавоб бўлувчи гап бўлаги тўлдирувчи дейилади.

Тўлдирувчи воситали ва воситасиз бўлади. Иш-ҳаракатнинг объектини билдириб, “кимни?”, “нимани?” сўроқларига жавоб бўлувчи тўлдирувчи воситасиз тўлдирувчи дейилади. Масалан, “Мен китобни ўқидим”, “Сен Аҳмадни учратдингми?” Бу икки жумлада ҳам воситасиз тўлдирувчи мавжуд ва у “китобни” ҳамда “Аҳмадни” сўзларидир.

Араб тилида феъл кесимли гапларда гапнинг эга ва кесимидан кейин бевосита воситасиз тўлдирувчи келади ва юқорида айтиб ўтганимиздек, у насб ҳолатида бўлади. Масалан: *كَتَبَ الطَّالِبُ الواجب* – Талаба вазифани ёзди. *فَهَمْتُ زَيْنَبُ الموضوع* – Зайнаб мавзуни тушунди. Мана шу икки гапдаги “вазифани” ҳамда “мавзуни” сўзларимиз *به المفعول*, яъни воситасиз тўлдирувчидир ва айтиб ўтганимиздек, улар насб ҳолати, яъни тушум келишигида ифодаланган.

Араб тилшунослари *المفعول به* га қандай таъриф берганларига тўхталиб ўтадиган бўлсак, жумладан, Мустафо Ғалайинийнинг асарида шундай маълумотларни учратишимиз мумкин:

*المفعول به اسم منصوب يدل على من وقع عليه فعل الفاعل ولا تتغير معه صورة الفعل.*⁴

¹ Nosirova M. Mahmud Zamaxshariyning “Al-Unmuzaj fi-n-nahv” risolasi. – T.:ToshDShI, 2005. – B. 97.

² Mahmud az-Zamaxshariy. Al-unmuzaj fi-n-nahv. – Misr, 1987. – B.30.

³ Grande B.M. Kurs arabskoy grammatiki v sravnitelno-istoricheskom osveshenie (Arabic Grammar Course in Comparative Historical Reflection). – M.: Nauka, 2001. – S. 328.

⁴ Fuad Nemat. Mulahhas qavaidu-l-lugati-l-arabiyati. – Nahdatu Misr, 1973. – B. 66.

Воситасиз тўлдирувчи насб ҳолатидаги исм бўлиб, иш-ҳаракат йўналтирилган объект бўлади. Бунда феъл ўзгармайди. Воситасиз тўлдирувчининг келишига гапнинг бўлишли ёки инкор гап эканлигининг аҳамияти йўқ. Ҳар икки турдаги гапда ҳам тўлдирувчининг бу тури ишлатилаверади. Масалан: "بَرَيْتُ الْقَلَمَ" – Қаламни учини чиқардим; "مَا بَرَيْتُ الْقَلَمَ" – Қаламнинг учини чиқармадим¹.

Жумла таркибида битта эмас, бир нечта воситасиз тўлдирувчи келиши мумкин. Масалан: "ظَنَنْتُ الْأَمْرَ وَاقِعًا" – Камбағалга дирҳамни бердим. "أَعْطَيْتُ الْفَقِيرَ دِرْهَمًا" – Ишни амалга оширилган, деб ўйладим. "أَعْلَمْتُ سَعِيدًا الْأَمْرَ جَلِيًّا" – Саидга буйруқни аниқ етказдим².

Юқоридаги жумлалардаги دِرْهَمًا – дирҳамни, الْأَمْرَ – ишни ҳамда سَعِيدًا – Саидни сўзлари насб ҳолатида бўлиб, гапда воситасиз тўлдирувчи вазифасида келган³.

Мустафо Ғалайиний ўзининг "جَامِعُ الدُّرُوسِ الْعَرَبِيَّةِ" асарида бошқа нахвшунос олимлардан фарқли равишда воситасиз тўлдирувчини икки турга бўлган, булар аниқ ва яширин المفعول به лардир. Олим ҳар икки турга куйидагича таъриф берган: Аниқ воситасиз тўлдирувчи ҳам икки турга бўлинади ва улар кўриниб турган ҳамда бирикма ёки ажратувчи олмош ёрдамида ифодаланган мафъуллардир. Масалан: فَتَحَ خَالِدُ الْجَبَرَةِ – Холид Ҳийра (шаҳри)ни очган. أَكْرَمْتُكَ وَ أَكْرَمْتُهُمْ – Сени ва уларни ҳурмат қиламан. إِيَّاهُ أُرِيدُ – Уни хоҳлайман⁴.

Биринчи жумлада кўриниб турган воситасиз тўлдирувчи келган ва у "Ҳийрани" сўзи, иккинчи ва учинчи жумлаларда бирикма ҳамда ажратувчи олмош билан ифодаланган, улар "сени, уларни", "уни" олмошларидир.

Яширин воситасиз тўлдирувчи эса уч турга бўлинади. Биринчиси масдари муъаввал билан ифодаланиб, масдарий юкламалардан кейин келади ва бундай жумла таркибида воситасиз тўлдирувчи кўринмайди. Масалан: عَلِمْتُ أَنَّكَ مُجْتَهِدٌ – Биламанки, дарҳақиқат сен тиришқоқсан. Жумладан кўриниб турибдики, бу ерда ҳеч қандай воситасиз тўлдирувчи йўқ, чунки у масдари муъаввал билан ифодаланиб, юкламадан кейин келган. Шу ўринда "масдари муъаввал"нинг ўзи нима дегани, у қандай термин, шунга изоҳ бериб ўтсак. "Масдари муъаввал" ҳақиқий масдар билан эмас, балки сифатдош ёрдамида куйидаги формула (агар шундай дейиш мумкин бўлса) орқали ҳосил қилинади: эгага таъсир қилувчи юклама + унинг эгаси + унинг от-кесими. От-кесим вазифасида сифатдош келади. Бу гапни аниқ воситасиз тўлдирувчи билан ҳам ифодалаш мумкин, шунда у куйидаги тарзда бўлади: عَلِمْتُ اجْتِهَادَكَ – Сени тиришишингни биламан⁵. Бу мисолада "тиришишингни" сўзи воситасиз тўлдирувчи ва у яширин эмас, балки кўриниб турибди.

Иккинчиси бирликдаги жумла муъаввал билан ифодаланади. Масалан: ظَنَنْتُكَ نَجْتَهُدُ – Мен сени ҳаракат қиласан, деб ўйладим. Бу мисолда "сен ҳаракат қиласан" жумласи гапда воситасиз тўлдирувчи вазифасида келган ва у араб тилида "жумла муъаввал", деб номланади.

Учинчи тури бу аслида келиши лозим бўлган предлогнинг тушиб қолиши натижасида сўзнинг тушум келишигида туришидир⁶. Масалан: دَخَلَ الْغُرْفَةَ – Хонага кирди. Бу жумлада "хона" сўзининг насб ҳолатида туришига сабаб, аслида келиши лозим бўлган "إِلَى" предлогининг тушиб қолганлигидир⁷. Шу ерда таъкидлаб ўтишимиз керакки, предлогнинг тушиб

¹ Ash-shayx Mustafо al-Galayini. Jome ad-durusi-l-arabiyati. – Bayrut, 1993. – B. 5.

² Ibid.

³ Ibid. – B. 5.

⁴ Ibid. – B. 6.

⁵ Ash-shayx Mustafо al-Galayini. Jome ad-durusi-l-arabiyati. – Bayrut, 1993. – B. 5.

⁶ Ibid. – B. 6.

⁷ Ibid. – B. 6.

қолиши натижасида бирор сўзнинг насб ҳолатида туриши кўпгина ўзбек ёки рус арабшуносларининг асарларида воситасиз тўлдирувчи, деб кўрсатилмаган. Предлогнинг тушиб қолиши натижасида тушум келишигида турган сўзнинг *المفعول به*, деб ҳисобланишини Мустафо Ғалайинийнинг биз ўрганаётган асарида учратдик.

Шунингдек, Мустафо Ғалайиний *المفعول به* ни тўрт хил ҳолатда ифодалаш мумкинлиги ҳақида тўхталиб, жумладан, шундай маълумотларни келтириб ўтган: биринчидан, воситасиз тўлдирувчи насб ҳолатида бўлади.

Иккинчидан, гапда у тушиб қолиши ҳам мумкин. Уни араб нахвида “тақдирда мавжуд бўлиш” деб айтилади. Масалан: *رَعَتِ الْمَاشِيَةُ* – Йўловчи авайлади. Бу гапда воситасиз тўлдирувчи тушиб қолган, яъни йўловчи нимани авайлагани жумлада номаълум, лекин тақдирда нима эканлиги аниқ. Аслида бу жумла қуйидагича бўлган: *رَعَتِ الْمَاشِيَةُ الْعُشْبَ* – Йўловчи ўтланни авайлади. Ёки *هَلْ رَأَيْتَ خَلِيلًا* – Халилни кўрдингми? деб сўралса, *رَأَيْتُ* – кўрдим, деб қисқа жавоб берамиз. “Халилни” сўзини айтмасак-да, уни ёдимизда сақлаймиз.

Учинчидан, воситасиз тўлдирувчи ифодаланиб, уни келишини талаб қилувчи феъл тушиб қолиши мумкин. Бу ҳолат ҳақида Мустафо Ғалайиний шундай маълумот беради: агар сендан “*مَنْ أَكْرَمُ*” – “кимни хурмат қилишим керак”, деб сўрасалар, сен *العلماء* – “олимларни”, деб қисқагина жавоб берасан. Кўриб турганимиздек, бу ерда феълни тушириб қолдиргансан¹.

Жумлаларда воситасиз тўлдирувчининг келишини талаб қилувчи феълнинг тушиб қолиш ҳолати кўпроқ мақол, матал ва масалларда учрайди. Масалан: *الكلاب على البقر* – Итларни ҳўкизга, деб айтадилар. Аслида бу, *أُرْسِلَ الْكَلَابُ عَلَى الْبَقَرِ* – Итларни ҳўкизга юбор тарзида бўлган². Уйимизга меҳмон келганида ишлатадиган иборамиз, аҳлан ва саҳлан ва *أَهْلًا وَسَهْلًا* – Хуш келибсиз, иборасида ҳам унда ишлатилиши керак бўлган феъллар тушиб қолган. Иборанинг тўлиқ шакли қуйидагича: *جِئْتُ أَهْلًا وَنَزَلْتُ سَهْلًا*

Тўртинчидан, воситасиз тўлдирувчи феъл ва эгадан олдин ҳам, кейин ҳам келиши мумкин.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, айрим манбаларда воситасиз тўлдирувчилар, одатда, эгадан кейин келади дейилган. Араб тилшуноси Мустафо Ғалайиний эса воситасиз тўлдирувчи ўз эгасидан ёки кесимидан олдин ҳам, кейин ҳам келиши мумкин, деб маълумот беради.

Масалан: *يجنى القطن الفلاح* – Деҳқон пахтани теради

Жумладаги *القطن* – воситасиз тўлдирувчи бўлиб, *الفلاح* – бу феълий жумланинг эгасидир ва у воситасиз тўлдирувчидан кейин келган.

Мустафо Ғалайиний қуйидаги ҳолатларда ҳам воситасиз тўлдирувчи ўз эгасидан олдин келиши мумкинлиги ҳақида фикр билдирган.

*و يجب تقديم المفعول به على فاعله اذا كان ضميرًا منفصلاً.*³

“Воситасиз тўлдирувчи (*المفعول به*) ажратиб ёзилувчи олмош орқали ифодаланган бўлса, ўз эгасидан олдин келади. Масалан,

إياك نعبد وإياك نستعين

“Сенгагина ибодат қиламиз ва сендангина ёрдам сўраймиз”.

Машҳур араб тилшуноси Ҳифни Носиф воситасиз тўлдирувчининг ишлатилиш ўрни ҳақида қуйидаги фикрни келтириб ўтган:

¹ Ash-shayx Mustafu al-Galayini. Jome ad-durusi-l-arabiyati. – Bayrut, 1993. – B. 6.

² Ibid. – B. 8.

³ Ash-shayx Mustafu al-Galayini. Jome ad-durusi-l-arabiyati. – Bayrut, 1993. – B. 11.

феъл-кесим ва эгадан олдин ҳам келиши мумкин, агар сўзловчи уни таъкидламоқчи бўлса. Масалан: عَلِيًّا أَكْرَمْتُ – Алини ҳурмат қилдим. Бу мисолда “Алини” сўзи воситасиз тўлдирувчи бўлиб, таъкидланаётгани учун, феъл-кесим ва эгадан олдин қўйилган¹.

Яна бир араб тилшуноси Фуад Неъмат ўзининг “Араб тили қоидаларининг қисқача баёни” асарида воситасиз тўлдирувчига оид қуйидаги маълумотларни беради:

Тўлдирувчи насб ҳолатидаги исм бўлиб, иш-ҳаракат йўналтирилган объект бўлади. Масалан:

- 1) Маҳмуд шохни кесди – قَطَعَ مَحْمُودُ الشَّوْخَ
- 2) Ақлли (киши) илмни излайди – يَطْلُبُ الْعَاقِلُ الْعِلْمَ
- 3) Аллоҳ инсонни яратди – خَلَقَ اللَّهُ الْإِنْسَانَ
- 4) Бўри қўйни ейди – يَأْكُلُ الذِّئْبُ الْغَنَمَ

Юқоридаги жумалалардаги الْغَنَمَ – шохни, الْعِلْمَ – илмни, الْإِنْسَانَ – инсонни, الْقَوَامَ – қўйни сўзлари насб ҳолатида бўлиб, гапда воситасиз тўлдирувчи вазифасида келган².

Бу асарда воситасиз тўлдирувчи вазифасида келувчи исмлар ҳақида ҳам фикр юритилган бўлиб, уларга шундай таъриф берилган:

Воситасиз тўлдирувчи вазифасида қуйидагилар келиши мумкин:

а) юқоридаги мисоллардаги الْغَنَمَ, الْإِنْسَانَ, الْعِلْمَ, الشَّوْخَ каби келишикларда турланадиган) исмлар;

б) ёки ҳеч қандай ўзгаришларга учрамайдиган, яъни келишикларда турланмайдиган исмлар (бирикма олмошлар, кўрсатиш олмошлари ва бошқалар). Масалан:

Мен сени кўрдим – رَأَيْتَكَ

Биз сенгагина ибодат қиламиз – إِيَّاكَ نَعْبُدُ

Биринчи жумладаги ك – бирикма олмоши, иккинчи жумладаги إِيَّا – ажратиб ёзилувчи олмош бўлиб, воситасиз тўлдирувчи вазифаларида келган.

يَشْجَعُ الْجُمْهُورِيَّةَ هَذَا – Омма бу ўйинчини рағбатлантиради.

Бу жумладаги هَذَا – кўрсатиш олмоши насб ҳолатидаги исм вазифасида келган³.

Шу ўринда воситасиз тўлдирувчи ўзбек арабшунослари томонидан қандай ёритилганига ҳам тўхтаб ўтсак. Жумладан, Н. Иброҳимов ва М. Юсупов араб тилида феъл-кесимли гапларда бош бўлақлардан сўнг воситасиз тўлдирувчи келиши ҳақида маълумот бериб, мана шу воситасиз тўлдирувчи гапнинг феъл-кесимига қўшилган бирикма олмошлар билан ҳам ифодаланиши мумкинлигини таъкидлаганлар ҳамда унга қуйидаги мисолларни келтирганлар: كَتَبْتُ الرِّسَالَةَ – мен хатни ёздим ёки كَتَبْتُهَا – уни ёздим шаклида⁴. Шунингдек, улар воситасиз тўлдирувчи вазифасида келаётган бирикма олмошлар ҳақида қуйидаги маълумотларни келтириб ўтганлар: “Баъзан тарихий ёдгорликларда бирикма олмошлар бевосита феълга қўшилмай, “إِيَّا” юкламасига қўшилган. Масалан: إِيَّاكَ نَعْبُدُ – Биз сенгагина ибодат қиламиз⁵.

Яна бир ўзбек арабшуноси А. Абдужабборов эса қуйидаги маълумотларни бериб ўтган: Феъл билан бириккан олмош тушум келишигидаги воситасиз тўлдирувчи вазифасини бажаради: ضَرَبْتُهُ – уни урдинг, قَتَلْتُهَا – уни (муаннас) ўлдирди, رَأَيْتَكَ – сени кўрдик. Тушум келишигидаги бирикма олмошни таъкидлаш учун уни “إِيَّا” ёрдамчи сўзи билан ишлатиш мумкин:

سَئِدًا سَؤْرَئِمَان، إِيَّاكَ أَرْجُو – сенинг ўзингдан сўрайман;

¹ Hifni Nosif, Muhammad Diyab. Ad-durusu-n-nahviya. – Daru-l-aqida, 2007. – B. 338.

² Fuad Nemat. Mulahhas qavaidu-l-lugati-l-arabiyati. – Nahdatu Misr, 1973. – B. 234.

³ Fuad Nemat. Mulahhas qavaidu-l-lugati-l-arabiyati. – Nahdatu Misr, 1973. – B. 64.

⁴ Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi. – Namangan: Ibrat, 2009. – B.218.

⁵ Ibid. – B. 218.

طردتنا – бизни хайдадинг, إيانا طردتنا – бизни (ўзимизни) хайдадинг;
تزوجتها – унга уйландим ёки تزاوجتها – худди ўшанга (унинг ўзига) уйландим¹.

Юқоридаги (ўзбек арабшунослари томонидан берилган) маълумотлардан шуни хулоса қилса бўладики, бу ерда Мустафо Ғалайиний “аниқ мафъул биҳи” деб номлаб, “кўриниб турган ҳамда бирикма ёки ажратувчи олмош ёрдамида ифодаланган мафъуллар”, деб номлаган воситасиз тўлдирувчи назарда тутилган.

Машҳур рус арабшуноси Б. М. Гранде ўзининг “Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении” асарида ҳам воситасиз тўлдирувчи ҳақида кенгроқ маълумот беради².

Бу асарда ҳам араб тилшунослари таъкидлаганидек, тўлдирувчилар кўпроқ турли хил феъллардан кейин келиши кўрсатиб ўтилади ва насб ҳолатидаги тўлдирувчилар асосан иккига бўлинади:

- 1) бевосита насб ҳолатидаги объект (винительный падеж прямого объекта);
- 2) билвосита насб ҳолатидаги объект (винительный падеж внешнего объекта).

Бу икки объектни ҳам асосан ўтимли феъллар бошқаради. Бу феъллар куйидаги турларга ажратилади. Улардан кейин воситасиз тўлдирувчи келади.

а) “нутқ орқали мурожаат қилмоқ”, “буйруқ бермоқ”, “жавоб бермоқ” маъносини англатувчи феъллар. Масалан:

Мен киши билан гаплашдим – كلمت الرجل

У менга ваъда берди - وعدنى

б) “кийинтирмоқ”, “таъминламоқ”, “тўлдириш” маъноларини англатувчи феъллардан кейин. Масалан:

У кийим кийди – لبس ثوباً

У нонга тўйдирилди (тўйди) – شبع خبزاً

в) “келмоқ”, “етиб келмоқ” маъносини англатувчи феъллардан кейин ҳам воситасиз тўлдирувчи келади. Масалан:

У шаҳарга етиб келди – وصل المدينة

У уйга кирди – دخل البيت

г) “бирор нарсани ташламоқ” маъносидаги феълларда “ташланиши лозим бўлган предмет” одатда кўмакчи билан келади, нарса ташланаётган предмет ёки шахс эса насб ҳолатига қўйилади. Масалан:

Мен унга тошни ташладим – رميته بحجر

У овга ўқ узди - رمى الصيد بسهم

д) “жўнатмоқ” маъносини англатувчи феъллардан кейин ҳам воситасиз тўлдирувчи келади ва баъзида бундай феъллар “ب” кўмакчиси билан ҳам ишлатилиши мумкин. Масалан:

У элчини юборди – بعث رسولا

У китобни юборди – بعث بكتاب

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, гапда тўлдирувчининг келиши феълга боғлиқ бўлади. Шу нуқтаи назардан феъллар икки турга бўлинади, биринчиси ўтимли феъллар – أفعال متعدية бўлса, иккинчиси ўтимсиз феъллар – أفعال لازمة деб аталади.

Ўтимли феъллар – أفعال متعدية ўзидан кейин “кимни?”, “нимани?” сўроқларига жавоб бўлувчи воситасиз тўлдирувчининг келишини талаб этади.

¹ Abdujabborov A. Arab tili. – T.: Toshkent islom universiteti, 2007. – B. 91–92.

² Grande V.M. Kurs arabskoy grammatiki v sravnitelno-istoricheskoy osvещenii. – M.: Nauka, 2001. – S. 434–440.

Нахвшунос олимлар воситасиз тўлдирувчини талаб қилувчи мана шу ўтимли феълларни ҳам тўрт турга бўладилар. Жумладан, ўрта асрнинг машҳур тилшунос олими Саййид Шариф Журжоний ўзининг “Наҳви Мир” номли асарида ўтимли феълларни қуйидаги турларга бўлган:

1. Битта мафъул (воситасиз тўлдирувчи)ни келишини талаб қилувчи феъл. Масалан: *ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا* – Зайд Амрни урди. Бу жумлада *ضَرَبَ* – урди, феъли ўтимли бўлиб, гапда фақат битта воситасиз тўлдирувчининг келишини талаб қилган ва у “Амрни” сўзидир.

وَتَأْتِيهَا: يَتَعَدَّى إِلَى مَفْعُولَيْنِ، يَجُوزُ فِيهِ الْإِقْتِصَارُ عَلَى أَحَدِهِمَا، مِثْلُ: «أَعْطَى» وَمَا فِي مَعْنَاهُ نَحْوُ: «أَعْطَيْتُ زَيْدًا دِرْهَمًا»، يَجُوزُ «أَعْطَيْتُ دِرْهَمًا» أَيْضًا.

2. Гапда икки мафъул бихининг келишини талаб қилувчи феъл. Бундай феълларга *أَعْطَى* ва унинг маъносидаги феъллар киради. Масалан: *أَعْطَيْتُ زَيْدًا دِرْهَمًا* – Зайдга дирҳамни бердим. Бу гапни *أَعْطَيْتُ دِرْهَمًا* – Дирҳамни бердим, шаклида битта мафъулни қисқартирган ҳолда ифодалаш ҳам мумкин.

وَتَأْتِيهَا: يَتَعَدَّى إِلَى مَفْعُولَيْنِ، وَلَا يَجُوزُ الْإِقْتِصَارُ عَلَى أَحَدِهِمَا، وَهَذَا فِي أَفْعَالِ الْقُلُوبِ مِثْلُ: عَلِمْتُ، وَظَنَنْتُ، وَحَسِبْتُ، وَخَلْتُ، وَزَعَمْتُ، وَرَأَيْتُ، وَوَجَدْتُ، نَحْوُ: «عَلِمْتُ زَيْدًا فَاضِلًا»، وَ«ظَنَنْتُ زَيْدًا قَائِمًا».

3. Гапда икки мафъул бихининг келишини талаб қилувчи феъл. Бу ҳолат “тахмин, фараз” маъносидаги феълларда учрайди ва улар араб тилида “أَفْعَالِ الْقُلُوبِ” деб аталади. Бундай феъллар таркибига: *عَلِمْتُ*, *ظَنَنْتُ*, *وَحَسِبْتُ*, *وَجَدْتُ*, *وَرَأَيْتُ*, *وَزَعَمْتُ*, *وَوَجَدْتُ* каби феъллар киради. Бу феъллар ишлатилганида албатта иккита воситасиз тўлдирувчи келиши шарт, яъни юқоридаги каби битта мафъулни қисқатириб ифодалаб бўлмайди. Масалан: *عَلِمْتُ زَيْدًا فَاضِلًا* – Зайдни фозил (инсон) деб билдим. *ظَنَنْتُ زَيْدًا قَائِمًا* – Зайдни тик турган, деб ўйладим¹.

Шу ўринда яна бир маълумотни келтириб ўтишимиз керакки, “тахмин ва фараз” маъносидаги феъллар аслида феълий эмас, балки исмий жумла таркибида келиб, мана шу исмий жумланинг мубтадо (эга) ва хабар (от-кесим)ини ўзининг икки мафъули, яъни воситасиз тўлдирувчиси сифатида насб (тушум келишиги)да туришини талаб қилади. Юқоридаги, *ظَنَنْتُ زَيْدًا قَائِمًا* – Зайдни тик турган, деб ўйладим, жумласи аслида *زيد قائم* – *Зайид тик турибди* шаклида исмий жумла бўлган ва бу жумла таркибига “тахмин ва фараз” маъносидаги феъллардан бири бўлган “ظَنَنْتُ” феъли қўшилган ва у асли гапнинг эга ва от-кесими бўлган сўзларни ўзининг воситасиз тўлдирувчисига айлантирди.

وَرَابِعُهَا: يَتَعَدَّى إِلَى ثَلَاثَةِ مَفَاعِيلَ، مِثْلُ: «وَأَرَى، وَأَنْبَأُ، وَأُخْبِرُ، وَخَبَّرَ، وَتَبَّأُ، وَحَدَّثَ، مِثْلُ: «أَعْلَمَ اللَّهُ زَيْدًا عَمْرًا فَاضِلًا».

Араб тилида *أَعْلَمَ* каби бир қатор ўтимли феъллар борки, улар жумлада учта воситасиз тўлдирувчининг келишини талаб қилади.

Масалан: *أَعْلَمَ اللَّهُ زَيْدًا عَمْرًا فَاضِلًا* – Аллоҳ Зайдга Амрни фозил инсон эканлигини билдирди.

Маълумки, юқоридаги мисолда келтирилган *زَيْدًا*, *عَمْرًا*, *فَاضِلًا* сўзлари тушум келишигида ифодаланган ва уларнинг ҳар бири мафъул бихи (воситасиз тўлдирувчи)дир. Араб тили грамматикасида мафъул бихи (воситасиз тўлдирувчи) гапда ноибу-л-фоил (гапнинг грамматик эгаси) вазифасини бажариши мумкин. Бунда гапдаги феъл мажҳул даражада ва ўтимли бўлиши керак.

Масалан: *ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا* – Зайд Амрни урди. Бу жумлада “Амрни” сўзи воситасиз тўлдирувчи бўлиб, унинг келишига аниқ даражадаги ўтимли феъл сабаб бўлган. Агар бу жумладаги феълни мажҳул даражага қўйсақ, жумла қуйидагича ифодаланади: *ضَرَبَ عَمْرُو* – Амр урилди. Кўриб турганимиздек, феъл мажҳул даражага қўйилиши билан аввалги гапда воситасиз тўлдирувчи бўлган “Амрни” сўзи бош келишикда ифодаланиб, гапда энди ноибу-л-фоил (гапнинг грамматик эгаси) вазифасини бажариб келаяпти.

¹ Sayyid Sharif Jurjoniyy. Nahvi Mir. – Karachi: Qadimiy kutubxona, 1997. – B. 51.

Хулоса. Араб тилида воситасиз тўлдирувчи, унинг ифодаланиши ва ишлатилиш ўрнини ўрганиш қуйидаги хулосаларга олиб келади:

1. Тўлдирувчи воситали ва воситасиз бўлади. Иш-ҳаракатнинг объектини билдириб, “кимни?”, “нимани?” сўроқларига жавоб бўлувчи тўлдирувчи воситасиз тўлдирувчи дейилади.

2. Араб тилида воситасиз тўлдирувчи – المفعول به – мафъул биҳи, деб номланиб асл тушум келишигидаги исмлар таркибида ўрганилади ва энг кўп ишлатиладиган гап бўлакларидан биридир.

3. Нахвшунос олимлар воситасиз тўлдирувчини икки турга бўлганлар, булар аниқ ва яширин المفعول به лардир. Гапда у тушиб қолиши ҳам мумкин. Уни араб нахвида “тақдирда мавжуд бўлиш” деб айтилади.

4. Гапда тўлдирувчининг келиши феълга боғлиқ бўлади ва ўтимли феъллар أفعال متعدية ўзидан кейин “кимни?”, “нимани?” сўроқларига жавоб бўлувчи воситасиз тўлдирувчининг келишини талаб этади.

Нахвшунос олимлар воситасиз тўлдирувчини талаб қилувчи мана шу ўтимли феълларни ҳам тўрт турга бўладилар ва уларни битта, иккита ва учта воситасиз тўлдирувчининг келишини талаб қилувчи ҳамда от-кесимли гапнинг эга ва кесимини воситасиз тўлдирувчига айланттирувчи феъллар, деб номлайдилар.

ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ АРАБИЙ ИСМЛАРНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

ОРИФХЎЖАЕВ НОСИРХЎЖА

Катта ўқитувчи, ТДШИ

Аннотация. Ушбу мақола киши исмларининг ўзбек тили луғавий бойлигининг таркибий қисми эканлиги, бу исмлар ўзбек халқининг улкан маданий ва маънавий қадриятининг ажойиб дурдоналаридан биридир. Чунки бу исмларда халқимиз босиб ўтган машаққатли ва зиддиятли тарихий йўл, кенг халқ оммасининг турли-туман орзу-умидлари, армонлари, фалсафий, диний, маънавий-ахлоқий, тарбиявий-эстетик қарашлари, эътиқодлари, ўзига хос одат ва расм-русумлари, инсонга бўлган ҳурмат эҳтироми, фарзандига қаратилган муҳаббати ўз ифодасини топган.

Исм қўйилиши эстетик ва этик тамойиллар, исм танловчиларнинг орзу-истаклари, расм-русумлари, диний эътиқод, дунёқараши, миллий хусусият ва бошқаларга боғлиқ. Ўзбек оилаларида исм қўйишида ижтимоий шарт-шароитлар, ота-онанинг ижтимоий-синфий табақаси, хўжалик фаолияти ҳам маълум аҳамиятга эга бўлган.

Маълумки, ўзбек тилидаги аксарият исмларни араб тилидан кирган исмлар ташиқил этади. Улар араб тилидаги сифатдошдан, масдар – ҳаракат номи ҳамда изофа бирикмали отлардан иборат. Бундан ташиқари, ўзбек тилида ажнабий тилдан кирган араблашган отлар ҳам бор. Айниқса, фарзандларга ном қўйилаётганда уларни асл шаклидагига мос тарзда имловий, фонетик ва сематик жиҳатларини эътиборга олиб қўйиш ҳам этик, ҳам эстетик жиҳатдан катта аҳамиятга эга.

Таянч сўз ва иборалар: исм, от, маданий ва маънавий қадриятлар, эстетик ва этик тамойиллар, антропонимия, ономастика, истилоҳий маъно, фонетик ва имловий қоидалар, лексик қатлам.